

ЗАСНУВАННЯ ГАЛИЦЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ МИТРОПОЛІЇ (ПОЧАТОК XIV ст.)

У статті розглядається питання про заснування галицької православної митрополії на початку XIV ст. Важливість теми визначається тим, що галицька митрополія могла стати новим центром православ'я України-Русі. Огляд вітчизняної літератури вказує на брак уваги до проблеми через стан джерел та короткочасності існування нової митрополії. Аналіз наявних джерел, включно короткий збірник ханських ярликів руським митрополитам, наводить до висновку про те, що нова митрополія була заснована у період невизначеності церковно-ординських стосунків у зв'язку з опалою митрополита Максима. Іншим фактором створення митрополії стали суто політичні проблеми: ординсько-болгарський союз і пошук галицько-волинським князем Юрієм I Львовичем союзу з Візантією. Головною ж причиною створення митрополії стало домінування у вітчизняній історії другої половини XIII-XIV ст. тенденції до співпраці між церквою і найбільш впливовими очільниками руських князівств.

Ключові слова: історія церкви, галицька православна митрополія, золотоординська влада.

В статье рассматривается вопрос создания галицкой православной митрополии в начале XIV в. Актуальность темы определяется тем, что галицкая митрополия могла стать новым центром православия Украины-Руси. Обзор отечественной литературы указывает на недостаток внимания к проблеме в силу состояния источников и кратковременности существования новой митрополии. Анализ имеющихся источников, включая краткое собрание ханских ярлыков русским митрополитам, приводит к выводу, что новая митрополия была основана в период неопределённости в церковно-ордынских отношениях в связи с опалой митрополита Максима. Другим фактором создания митрополии стали чисто политические проблемы: ордынско-болгарский союз и поиск галицко-волинским князем Юрием I Львовичем союза с Византией. Главной же причиной основания митрополии стала доминирующая в отечественной истории второй половины XIII-XIVст. тенденция к сотрудничеству церкви и наиболее влиятельных русских князей.

Ключевые слова: история церкви, галицкая православная митрополия, золотоордынская власть.

The article deals with the issue of the creation of Halychian orthodox archdiocese in the beginning of the XIV century. This topic gained currency because Halychian archdiocese could be a new center of the Orthodoxy of Ukraine-Rus. The overview of the domestic literature points out the lack of the attention to the problem in virtue of the condition of the sources and short-term existence of a new archdiocese. The research of the available sources, including a short collection of the khan edicts to the Russian metropolitans, concludes that a new archdiocese was created in the period of the uncertainty of the church-horde relations due to the metropolitan Maxim's disgrace. The exclusively political problems became the second factor of the archdiocese creation: the horde-Bulgarian union and the search of the union with Byzantine Empire by the Halych-Volhynian king Yuri I Lvovich. The domination of the tendency of the cooperation between the church and more influential Russian kings in the home history of the second half of the XIII-XIV centuries became the main reason of the archdiocese creation.

The key words: the history of the church, Halychian orthodox archdiocese, the Golden Horde power.

Постановка проблеми. У новітній українській історіографії питання про заснування у 1303 році галицької митрополії розглянуто у праці О.Русини. Узагальнюючи картину політичного життя України «під татарами та Литвою», дослідниця повторила провідну тезу вітчизняної науки про те, що поділ київської митрополії став наслідком послаблення зв'язків між окремими масивами руських земель і результатом низки заходів великого князя галицько-волинського Юрія I Львовича [12, с.2]. О.Русина емоційно оцінила переїзд київського митрополита Максима до Володимира-Суздальського, який передував створенню нової митрополії, як «доволі ганебний вчинок» [12, с.26]. Натомість М.Котляр у праці з історії Галицько-Волинської Русі оминув сюжет про заснування митрополії і охарактеризував час правління Юрія I Львовича як такий, що про нього «наука не може сказати нічого конкретного» [4, с.227]. Позиція М.Котляра ґрунтується виключно на розбіжностях джерел щодо років правління великого князя Юрія I Львовича. Залишивши осторонь хронологічну плутанину, інший вчений – І.Крип'якевич, – вбачав конкретні риси правління Юрія I Львовича в енергійній політиці щодо об'єднання галицько-волинських князівств. Дозволимо навести цитату: «Юрій був князь великої енергії. Як галицько-волинський князь він проявив свою силу тим, що прийняв титул короля Русі. Свою могутність Юрій підкреслив тим, що створив окрему митрополію» [6, с.109]. Отже, І.Крип'якевич розглядав питання про заснування галицької митрополії як факт не лише церковного, а й політичного життя. Нарешті, сучасний дослідник О.Головко у фундаментальній праці з історії Галицько-Волинського королівства, побудованій на аналізі сукупності вітчизняних літописів і західноєвропейських хронік, розглянув взаємини «Холмської держави» з Ватиканом, але обмежився хронологічними рамками XIII ст. [1]. У російській фаховій

літературі відносини руської православної церкви з Золотою Ордою розглянула Н.Охотіна, але знову-таки лише в межах XIII ст. На думку Н.Охотіної, період від навали Батия і до кінця XIII ст. – час становлення церковно-ординських відносин, які у подальшому будувалися за виробленою моделлю [10, с.67]. Таким чином, у новітній українській історіографії відсутні спеціальні праці з питань заснування галицької православної митрополії. Тема розглядається як другорядний сюжет праць з політичної історії, виключно у площині внутрішніх чинників. Не враховуються зміни у стосунках руської церкви і Золотої Орди, а також відносини Галицько-Волинської держави з країнами балканського регіону. Розглянути ці питання можна за допомогою аналізу короткого зібрання золотоординських ярликів руським митрополитам. На їх значення для висвітлення теми вказала О.Русина. Отже, **метою статті** є розгляд питання про заснування галицької митрополії з урахуванням золотоординської церковної політики і розвитку відносин Галицько-Волинської держави з балканським регіоном.

Виклад основного матеріалу. Православна галицька митрополія була заснована 1303 року уставними грамотами константинопольського патріарха Атанасія та візантійського імператора Андроніка. Грамотам передували клопотання галицько-волинського князя Юрія I Львовича. На жаль, відомості про них у «Літописі Руському» не збереглися. При копіюванні літопису працювали чотири переписувачі і четвертий зошит обірвано за невідомих обставин на 307 аркуші, який розповідає про події зими 1289-1290 рр. [8, с.452]. Л.Махновцем встановлено, що у літописі присутні сліди редагування близько 1308 р. Саме це дозволяє припустити, що розповідь про заснування галицької митрополії містилась у втраченому закінченні четвертого зошита літопису. Нова митрополія дістала вісімдесят перше місце серед митрополій константинопольського патріархату і складалася з єпископств галицького, володимирського, луцького, туровського і пінського. Пізніше історичне джерело – грамота польського короля Казимира (1371 р.) – дозволяє встановити ім'я першого галицького митрополита – Ніфонт. На думку академіка М.Грушевського, заснування нової митрополії знайшло підтримку не стільки в патріархії, скільки у світській візантійській владі. Імператор Андронік вбачав у новостворених митрополіях засіб поширення політичного впливу відновленої імперії [3, с.270]. Заснуванню галицької митрополії передувало загострення відносин між ханом Золотої Орди Токтою і київським митрополитом Максимом. Упродовж другої половини XIII ст. політику золотоординських ханів щодо руської церкви визначала Яса Чингізхана – кодекс законів Монгольської держави, створений за життя її засновника Чингізхана (помер у 1227 р.). Яса вимагала від релігійних організацій підкорених народів лояльності щодо ханської влади. Повний текст Яси Чингізхана не зберігся. Часткова реконструкція тексту або розуміння його змісту – результат обробки орієнталістами згадок про Ясу в арабських чи європейських джерелах. Арабський історик Макрізі наводить такий фрагмент релігійних повчань Яси: «Він [Чингісхан] постановив поважати усі віри, не надаючи переваги жодній... Щоб податки не накладалися ні на кого з факірів, читачів Алкорана, правників, лікарів, мужів науки, які присвятили себе молитві і аскетизму» [10, с.71]. Питання про час поширення релігійних норм Яси на відносини Золотої Орди і руської церкви остаточно не з'ясоване через брак джерел. Найбільш вірогідною видається точка зору про те, що виокремлення церкви як об'єкта пільговою податковою політики сталося після проведення татарами перепису підвладної Русі наприкінці 1250-х років [9, с.23]. На основі короткого зібрання золотоординських ханських ярликів можна стверджувати, що пільговий режим був встановлений ярликами ханів Берке (1257-1266) і Менгу-Тимура (1266-1282). Пільговий режим змінив майже двадцятирічний період фізичного винищення кліру і грабунку матеріальних багатств церкви під час походів Батия (1238-1242), Бурундая і Неврюя (1252-1258).

Отже, Яса вимагала від релігійних організацій підкорених народів лояльності щодо влади завойовників. У свою чергу монгольська адміністрація дозволяла відправу культу, звільняла церковний причт від данини, різноманітних податків і обов'язків. Пільговий режим київської митрополії був зафіксований у ярликах ханів Берке і Менгу-Тимура. Найбільш повно становище руської церкви на чолі з митрополитом визначив ярлик Менгу-Тимура, в правління якого завершилося перетворення Золотої Орди в окрему державу. Руська церква отримала такі ж пільги, які мали релігійні громади інших народів. Храми і монастирі були звільнені від усіх податків, ханським чиновникам було заборонено привласнювати церковне майно, охоронялися землеволодіння і майно, а також життя «людей церкви» [11, с.93].

У 1285-1300 рр. фактичним правителем Золотої Орди був емір Ногай. У 1291 році він переміг і знищив ханів Телебугу і Алгуя [8, с.435]. Новий хан Токта, син Менгу-Тимура, мав лише номінальну владу. Він перебував у повній залежності від всесильного еміра. Ногай намагався

домогтися влади над усім європейським причорноморським регіоном. За висловом візантійського хроніста Георгія Пахимера, Ногай «отатарив усе Причорномор'є» [2, с.320].

У своїй політиці емір Ногай використовував суперництво світської і церковної влади Русі, Болгарії, Візантії. За намовою Тирновського патріарха, Ногай здійснив великий похід у Болгарію у 1285 р., кілька разів змінював царів цієї балканської держави [5, с.148]. Близько 1300 р. Ногай зазнав поразки у внутрішній боротьбі в Золотій Орді і загинув. Відлунням татарських міжусобиць став пополох у Києві, зафіксований у Лаврентієвському літописі. «Того же лета митрополит Максим, не терпя татарського насилья, оставя митрополию и обежа ис Киева и иде к Брянську, а оттоле иде в Суздальскую землю» [7, с.461]. Після залишення Києва митрополит Максим зберіг свій сан до своєї смерті у 1306 р., але ханського ярлика Токти на підтвердження пільгового статусу церкви не отримав [11, с.93]. Іншим наслідком утвердження в Орді влади Токти стала заміна статусу колишнього галицького Пониззя. Союзником хана у боротьбі з сином Ногай Чакою був болгарський цар Федір Святослав. Саме під його контроль Токта і передав нижні землі між Дунаєм і Дністром, які до навали Батия були часткою Галицького князівства, а впродовж другої половини XIII ст. входили безпосередньо до володінь Золотої Орди. Разом з Пониззям болгарський цар отримав контроль за генуезьким чорноморським портом Монкастро (тепер – Білгород-Дністровський). Відповіддю на татарсько-болгарські союзні стосунки стала активізація відносин Галицько-Волинської держави з Візантією. За браком джерел деталі відносин Юрія I Львовича з імператором Андроніком залишились невідомими. Відомий лише результат їх співпраці – окрема галицька митрополія. Організаційне оформлення нової митрополії прискорили не лише зміни у Києві, але і потенційна небезпека суперництва з тирновською митрополією, яка стояла на чолі болгарської церкви. З огляду на опалу митрополита Максима передача частини руських єпархій ординською владою Тирновському патріарху не виглядає фантастичною. Фігура священника - болгарина стала звичною у Русі ще в XI-XII ст. Досить нагадати імена Анастаса Корсунянина, який відіграв певну роль під час хрещення Русі Володимиром Великим, та ігумена Мойсея – редактора Київського літопису XII ст. Проникнення тирновської патріархії на канонічну територію руської церкви зафіксовано у середині XIV ст. Висвячений тирновським патріархом митрополит Феодорит був прийнятий у Києві і очолював митрополію всупереч константинопольській патріархії та північно-руському єпископату [11, с.93]. Місіонерська діяльність болгарської церкви у першій чверті XIV ст. також зафіксована на землях, де складалося Молдавське князівство. Історик руської церкви Є.Голубінський пов'язував білгородську єпархію (30-ті роки XIV ст.) із згадуваним Монкастро або молдавськими Бельцями. Таким чином, організаційне оформлення церковної єдності галицько-волинських єпархій було викликано не тільки внутрішніми причинами (які, безумовно, є головними), але і розвитком відносин Галицько-Волинської Русі з Візантією і суперництвом ряду православних патріархій за збільшення числа підпорядкованих їм єпархій. Але створення нової митрополії вступило у протиріччя з консервативними тенденціями у константинопольській патріархії і серед руського єпископату. Близько 1305 р. галицький митрополит Ніфонт помер і князем Юрієм I Львовичем був відправлений до Константинополя ігумен Спаського монастиря Петро Ратенський для того, щоб його висвятили на наступника Ніфонта. Одночасно до столиці Візантії прибув з Володимиро-Суздальської Русі Геронтій, імовірний наступник померлого опального митрополита Максима. Справи Геронтія у патріархії склалися невдало, натомість Петро Ратенський був висвячений на митрополита всієї Русі. Кому саме належала ініціатива поновлення єдності руської церкви – патріархії чи Петру Ратенському – джерела не містять відповіді. Після повернення на батьківщину Петро Ратенський керував усіма єпархіями руської церкви. Йому вдалося у квітні-грудні 1309 р. отримати ярлик хана Токти з підтвердженням пільгового статусу руської церкви. Ярлик хана Токти митрополиту Петру не зберігся у зібранні ханських ярликів. Його текст встановлений гіпотетично за більш пізніми аналогічними документами – ярликами Берди-бека (1357 р.) і Азіза-шейха (1364-1367 рр.) [11, с.91]. Таким чином, ярлик хана Токти завершив десятирічний термін невизначеності у відносинах руської церкви з владою Золотої Орди і підтвердив її пільгове становище. Разом з тим збереглася тенденція співпраці церковних ієрархів з найбільш впливовими руськими князями: галицько-волинськими на південному заході і володимирсько-суздальськими (московськими) на північному сході. За наступника Петра Ратенського митрополита Феогноста знову відновилась окрема галицька митрополія.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У сучасній українській історіографії висловлена думка про деструктивний характер поділу єдиної митрополії [12, с.207]. Але поліцентризм є однією з визначальних рис східного православ'я. Тому організаційне оформлення церкви у кордонах Південно-Західної Русі, де тривав процес формування українського етносу, було

позитивним кроком. У часі заснування галицької митрополії припало на об'єднання під владою Юрія I Львовича трьох князівств Романовичів: Галицького, Володимирського і Луцького. Таким чином, заснування галицької православної митрополії – один із проявів поступового подолання Південно-Західною Руссю наслідків монголо-татарської навали. На жаль, занепад у середині XIV ст. Галицько-Волинської держави визначив і короткочасність існування митрополії. Але потреба в організаційній єдності церкви у Південно-Західній Русі відчувалася протягом усього XIV ст. Саме це змусило нову галицьку владу – польського короля Казимира, – клопотатися перед константинопольською патріархією про поновлення галицької митрополії [3, с.274].

ЛІТЕРАТУРА

1. Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / Олександр Борисович Головка. – К.: ВД «Стилос», 2006. – 575 с.
2. Пахимер Г. История о Михаиле и Андронике Палеологах / Георгий Пахимер. – СПб., 1862. – Т.8.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11-ти тт., 12-ти кн. [Редкол.: П.С.Сохань та ін.]. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1993. – 586 с.
4. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / Микола Федорович Котляр. – К.: ВД: Альтернативи, 1998. – 335 с.
5. Краткая история Болгарии: С древнейших времён до наших дней.[Отв.ред. Г.Г.Литаврин].– М.: «Наука», 1987. – С.120-160.
6. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / Іван Петрович Крип'якевич – К.: «Наукова думка», 1984. – 174 с.
7. Летопись по Лавриетъевскому списку. – [3-е изд.]. – СПб., 1897. – С.440-465.
8. Літопис Руський: за Іпатським списком. Переклад Л.Махновця. – К.: ВД «Дніпро», 1989. – С.393-523.
9. Насонов А.Н. Монголы и Русь / Арсений Николаевич Насонов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 178 с.
10. Охотина Н.А. Русская церковь и монгольское завоевание (XIII в.) // Церковь, общество и государство феодальной России: сб. статей. – М.: «Наука», 1990. – С.67-83.
11. Плигузов А.И., Хорошкевич А.Л. Русская церковь и антиордынская борьба в XIII-XV вв.(по материалам краткого собрания ханских ярлыков русским митрополитам // Церковь, общество и государство феодальной России: сб. статей. – М.: Наука, 1990. – С.84-102.
12. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / Олена Володимирівна Русина. – К.: ВД «Альтернативи», 1998. – 320 с.